

U Rječniku je na turskoj strani zapisano nekoliko (južno)slavenskih riječi, odnosno riječi koje su u turski ušle posredovanjem slavenskoga jezika, što također pokazuje na kojem je području Rječnik nastao:

- (17) *Becken. Handbecken. LAVOR.*¹⁷ Legien.
- (38) *Erbsen. krah.*
- (56) *Hausen. ein fisch. moruna* – balyky.
- (57) *Hecht. Stuka* – ballyki.
- (72) *Nachen. kleines schifflein.* kaik. hic dicunt: oranicza.
- (83) *Sardelle. Sardella* – balyky.
- (99) *Stube. oda. soba.*
- (101) *Tisch. sofra. astal*¹⁸.

Vrlo su česte rečenice koje govore o učenjima i vrijednostima kršćanstva po kojima je jasno da je autor rječnika crkvena osoba, primjerice:

- (20) *Xtian Dinini bise agnat.* Opiši nam kršćansku vjeru!
- (33) *bir Allah, ücs sefat.* Jedan je Bog, a tri su božanske osobe.
- (77) *Den, bak bu adamy, Christian olurmi?* Ispitaj i provjeri ovoga čovjeka, je li i želi li biti kršćanin.
- (107) *Ghülleceghim gheldy kilissede, ghendummy sapt etdüm.* Došlo mi je u crkvi da se smijem, ali sam se suzdržao.

1.5. Kako je i zašto Büttner učio turski

Putem sveščića i listića donekle se mogu rekonstruirati načini i izvori prema kojima je Büttner učio turski te proces nastajanja rječnika koji je najveći dio njegove ostavštine. To se može pratiti na dvije razine: usporedbom tekstova s listića i sveščića s gramatikama i rječnicima koje je Büttner mogao koristiti, te analizom jezika tih tekstova i usporedbom toga jezika s jezikom rječnika.

Kako je rečeno, s obzirom na karakteristike rukopisa Büttner nije napisao Listiće 1 i 2. Od preostalih dijelova Büttnerove ostavštine kojima je prema rukopisu on sâm autor, samo Sveščić 2 i drugi popis poslovice (koje slijede rječniku) pokazuju obilježja koja se ne uklapaju u njegovu ostavštinu, pa se može pretpostaviti da ih je odnekud prepisao prije nego što se počeo intenzivnije baviti turskim jezikom.

17 Riječi su podvučene za ovu priliku. U Rječniku nisu posebno označene.

18 “Riječ stô je kulturna riječ, koju posudiše Litavci stalas, Mađžari asztal (1293), koja je opet došla k nama kao astal, gen. -ala (Vuk), odatle pridjev na -ski astalski (ubrus) i deminutiv astalčić. Mađžarski slavizam posudiše Rumunji premda imaju svoj lat. masa < mensa, bug astal, Arbanasi (u Srijemu) astal. Tako postade preko Mađžara praslav. riječ balkanskom.” (Petar Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1971-74; sv. 3, s. 332.)

Dosada je ustanovljeno da se tekstovi filološkoga sadržaja mogu povezati s gramatikama turskog jezika Meninskog i Holdermanna te rječnikom Giovannija Molina. Poredba tekstova katekizamskog sadržaja s dostupnim katekizmima toga vremena, a posebno s onima koji se nalaze na popisu Büttnerovih knjiga sastavljenom nakon njegove smrti, nije dala temelja da bi se među njima mogla uspostaviti bilo kakva veza, pa se mogućnost izravnog prevođenja takvih izvora na turski zasad mora isključiti. Osim toga, u odnosu na katekizme toga vremena, sadržaji te vrste kod Büttnera toliko su pojednostavljeni i šturi da se vjerojatno radi o *ad hoc* sastavljenim tekstovima.

1.5.1. Büttnerova veza s Meninskim

Gramatika i rječnik Franciscusa á Mesgniena Meninskog objavljeni su prvi puta 1680. godine pod naslovom *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae*¹⁹. Premda se prateći Büttnerov rječnik ne može pronaći sustavna sličnost s Meninskim (u odnosu na Büttnera Meninski je nerijetko arhaičniji), u Sveščićima 4 i 1 ustanovljena je Büttnerova izravna povezanost s Meninskijevom gramatikom. Naime, dio Sveščića 4 sadrži popis priloga koji se, vrlo sličnim redom, nalaze i kod Meninskog, ali su oni kod Büttnera probrani, a transkripcija je izmijenjena i jezik prilagođen tako da u potpunosti odgovara onoj u Büttnerovom rječniku. Büttnerov popis sastoji se od dva dijela. U prvom dijelu prilozi stoje sami, sa ili bez latinskog prijevoda²⁰. U Meninskijevoj gramatici nalazimo ih na stranicama 124, 125 i 126 (u poglavljima *Adverbia qualitatis*, *Adverbia quantitatis* te *Adverbia loci seu in loco*). Među njih su kod Büttnera umetnuti i pokoji veznik (iz poglavlja *De Conjunctione*, str. 138-9), postpozicije iz poglavlja *De præpositione* (str. 132-134) i nekoliko uzvika koji se u gramatici nalaze na str. 130 (*Minandi*) te 143 (*De Interjectione*). Ovdje donosimo prvi dio Büttnerova popisa uspoređen s Meninskim.

Büttner	Meninski, i str. u Gramatici
s. 9.	
Adverbia qualitatis	
ghüsel	g'üzel – 124
ei	ejü – 124
hosch	choş – 124
fema	fena – 124
kem	kem – 124
bet	bed – 124

19 O Meninskom v. u 1.2.

20 Budući da dijelom uopće nisu prevedeni, Büttner ih je svakako i ranije poznao, ali mu se vjerojatno učinilo korisnim prepisati ih ovako sistematizirane.

güselcse	k'üzelge – 124
asla	aslā – 124
latinsche	latynge – 124
dogru. dogrucse	doghruge – 124
zire	
uzre	uzre, üzre – 124
de. bu de / bu da	de – 138
hususa	
dost jane	doftāne – 125
baba jane	bābājāne – 125
lakin. amma	lāk'in. emmā – 139
az kaldi	az kaldy – 126
jetiſecsek kadar	jetiſegek' kadar – 126
eksik	e'ksik' – 126
hics	hyć – 126
serrekadar	zerre kadar – 126
de. den. cse / ğe. csilein.	de, den, ğe, ğilein – 133
bende. benden. bencsilein. üzre. ile.	bende, benden, benümk'ilein – 133
dek. güre. dogru. karſi. ötürü.	dek', g'öre, karſü, ötürü – 134
jana. sonrah. öte.	jan-ā, fon-ra, öte – 134
Adverbia quantitatis	
csok. vafir	ćiok, wāfir – 125
az. azağik.	az, azağik – 125
bir ez.	birez – 125
bir pare	bir pāre (vul. bir para) – 125
bir sehel	bir fehel – 125
bir ğisvi	bir ğiüzwī – 125
bir mikdar	bir myktār – 125
siate. artük	ziāde, artuk – 125
hai ile (haylı)	chäylī – 125
bukadar, olkadar	bukadar, olkadar – 125
pek. katy	pek', kätī – 125
ghaietile. ghaietile güsel.	ghajetile – 125
Adverbia loci	
hani. neierde. ne mahalde. handa. nerede	kani. vul. hany, nerede, vul. pro ne jerde, handa, ne mähælde, handa – 126

scunda, bunda, handa, orada. ol arada. oljerde.	şunda, bunda, handa, orada, orada, ol arade, ol jerde & o jerde – 126
beride. bu tarafde.	berüde, bu taräfte – 126
öte. otede.	öte, ötede – 126
beri. ghel beri	berü – 126
herjerde	her jerde – 126
hics bir jerde	hyç bir jerde – 126
her neredde. her ne jerde	her neredde. her nejerde – 126
s.10	
Modus minandi:	
vai sana. vai baschuna	waj fan-a – 143, way başun-e – 130 i 143
haide.	hajde – 143
bre.	bre – 143
hei.	hej – 143

Na temelju popisa mogu se vidjeti gotovo sve karakteristike Büttnerova transkripcijskog sustava, kao i osnovna obilježja njegovog turskog. Popis ujedno pokazuje i to da je Büttner jezik poznavao dovoljno dobro da ga je mogao prilagođavati svome idi-olektu, te, pored toga, sažima obilježja turskoga jezika određenog dijela popratnih dokumenata nađenih uz rječnik, ukazujući da je taj jezik istovjetan s jezikom rječnika.

Drugi dio popisa sadrži priloge i postpozicije kojima se izražavaju prostorni odnosi. Oni se u gramatici nalaze u poglavljima *Adverbia loci seu in loco* (s. 126), *De præpositione* (s. 135) te *Adverbia temporis* (s. 127). Kod Büttnera je popis formiran upravo navedenim redom, s tim da se dio *Adverbia temporis* nalazi u Sveščiću 1. (Sveščići su očigledno složeni i šivanjem uvezani naknadno, pa je zbog toga ovaj popis razdvojen.) Za razliku od prvoga, u drugom dijelu popisa svakom je prilogu dodana i rečenica, kao primjer kako ga smjestiti u kontekst:

*hani*²¹. *hani agcse?* (s. 10)

ilerde kimdr ghiten? (s. 11)

gheride ghellenler haramilere bengserler. (s. 11).

Takvih je rečenica ukupno 88: u sv. 1. – 18, a u sv. 4. – 70. Rečenice nisu iz Meninskijeve Gramatike, jer transkripcijom u potpunosti odgovaraju rječniku, a kako se u jednoj od njih spominje i Beograd, očito je da ih je sastavio sam Büttner.

21 Sâm je Büttner u svakom primjeru podvukao riječ koja se oprimjeruje rečenicom.

1.5.2. Büttnerova veza s Holdermannom

Büttnerova veza s gramatikom Jean-Baptistea Holdermanna²² koja je 1730. objavljena u Istanbulu vidi se, kako je već rečeno, prema Listiću 3. U njemu su, pored iscrpnih paradigmatičkih primjera za kategoriju posvojnosti (izraženu genitivom ličnih zamjenica i imenicom s posvojnim sufiksom, kao u “benum kitabum, senun kitabun...”, kod Holdermanna je isti primjer na s. 18), zabilježeni i primjeri za izražavanje komparativa i superlativa, izražavanje kategorije lika i sl. Za svaki, pa i najjednostavniji primjer na turskom jeziku, dodan je i prijevod na francuskom, iako se, budući da u turskim primjerima ne postoje odstupanja koja bi se mogla proglasiti pogreškama, stječe dojam da ih je zapisivao netko tko jezik već poznaje. Po bilješkama kojima se upućuje na stranice u gramatici: “Pro nomina personalia vide pag. 14”, “Numeri distributivi pag. 24” i dr. (pri čemu stranice odgovaraju onima u originalu) reklo bi se da se Büttner nije namjeravao odvajati od gramatike, te da su mu ovih nekoliko stranica služile samo kao vježba, odnosno da su odraz uobičajene učeničke tehnike “sažimanja”.

Ni u rječniku ni u ostalim tekstovima nije primijećen nikakav dalji utjecaj Holdermanna. Jedino što se s njim može povezati jest digraf *eu* za /ö/ u nekoliko natuknica: npr. ST *dört* Büttner u nekoliko spomena piše kao *deurt* (Holdermann: *deurt*, s. 21). Može se prema tome zaključiti da je Büttner dobio priliku pregledati Höldermana nakon što je formirao svoj način transkripcije. I poznavanje jezika moralo mu je tada već biti na takvoj razini da se Holdermannovom gramatikom vjerojatno poslužio samo informativno.

1.5.3. Büttnerova veza s Molinom

Rječnik *Dittionario della Lingua Italiana, Turchesca* Giovannija Molina objavljen je 1641. godine²³. Uz rječnik, Molino je napisao i gramatiku, ali se kod Büttnera izravno ne vidi da se i njome koristio. Opis gramatike i sažetu analizu Molinova jezika dao je Milan Adamović (Adamović, 1974). O vrijednosti Molinove gramatike i rječnika Adamović je istaknuo: “Die lateinische Schreibung ist zwar ihr erster, aber nicht ihr einziger Vorzug. Hinzu kommt noch, daß in ihnen eine lebendige und unmittelbar in Konstantinopel aufgezeichnete Umgangssprache vertreten ist, bei deren Niederschrift dem arabischen Schriftbild keine Rechnung getragen wurde, sowie daß Molinos Werke einen solchen Grad der Originalität und Einheitlichkeit des türkischen

22 O Holdermannu v. u 1.2.

23 Više o Molinu vidjeti u 1.2. Tijekom rada na Büttnerovu rječniku Molinov rječnik nije bio dostupan u originalu, nego u preradama Ewe Siemieniec-Gołaś, te Asima Tanışa (Siemieniec-Gołaś, Ewa: *Turkish Lexical Content in Dittionario della Lingua Italiana, Turchesca by Giovanni Molino (1641)*, Kraków, 2005; Tanış, Asim: *Giovanni Molino'nun İtalyanca-Türkçe Sözlüğü ve Halk Türkçesi*, Ankara, 1989.). Obrada Siemieniec-Gołaś više je korištena jer je preglednija. Nijedan od ova dva rada ne sadrži opis Molinovog turskog.

Sprachstoffes aufweisen, wie er sich nur in wenigen einschlägigen Texten des genannten Jahrhunderts wiederfindet.” (Adamović, 1974: 37). Budući da je Büttner redovito sličniji Molinu, odnosno onim oblicima koje Meninski u svome rječniku označava kao *vulgarni*, iznimno je važna i Adamovićeva usporedba Molinovog i Meninskijevog jezika: “Der Grammatik von Molino, gleich seinem Lexikon, liegt eine relativ progressive Schicht der türkischen Sprache zugrunde, nämlich die damalige Umgangssprache, während sich der jüngere Meninski vorwiegend auf die Schriftsprache gestützt hat.” (Adamović, 1974: 59).

Büttnerova sličnost s Molinom otkrivena je pri traženju objašnjenja za Büttnerovu verziju riječi ST *sarhoş*: ona kod njega glasi [šarhoš] (*scharhosch etmek–olmak* (19); *Scharhosch* (104); *scharhosch* (107)). Molino je zapisuje kao *sc-arhocs*, što treba čitati jednako kao i kod Büttnera²⁴. Jednako se tako našlo objašnjenje i za ST *şüphe*: Büttner ima oblik *schiffe* (9), *Schife* (125), a Molino *sci-fé*. Potom se ustanovilo da se sustavna sličnost može pratiti i u manje *neobičnim* primjerima. Nije posrijedi potpuna sličnost; osim toga, mnogo riječi koje ima Büttner, Molinov rječnik ne sadrži. No, jasno je da je Büttner imao uvida u Molinov rječnik, pa je zbog toga u ovoj analizi Büttnerova jezika svaka rječnička natuknica uspoređena s Molinom.

1.5.4. Zaključak

Prema Büttnerovom sustavu transkripcije vidi se da jezik nije učio i zapisivao samo prema slušanju: Büttner je dobro poznao morfologiju pa su granice riječi jasno postavljene. Njegovo znanje o turskoj gramatici vjerojatno se najvećim dijelom formiralo na Meninskijevoj gramatici. Od rječnika je sasvim sigurno koristio Molinov, a vjerojatno i Meninskijev. Koristeći te izvore, Büttner ih je konstantno prilagođavao sebi, te na taj način oblikovao svoj idiolekt kojega prije svega karakterizira utjecaj njegova materinjeg jezika. Osim toga, budući da je Büttner bilježio govorni jezik koji odgovara području Istanbula, Meninski je u odnosu na Büttnera u mnogim obilježjima arhaičan. To se može zamijetiti već i u navedenoj tablici usporedbe njegovih oblika s onim što je prepisao iz Meninskijeve gramatike. Kao ilustracija razlike između Meninskog i Büttnera mogu se navesti sljedeća obilježja:

a) arhifonem /ŋ/ supstituiran je kod Büttnera drugim fonemima (najčešće s /n/), npr. Büttner: *alailarda patischah ensonrah ghiter* (Meninski: fon-ra, s. 128; kod Meninskog je n- znak za /ŋ/),

b) na mjestu arhifonema /č/ kod Meninskog, kod Büttnera stoji /e/, npr. Büttner: *guedgeile – jola ghitmek hatadr* (Meninski: *g’iže ile*, s. 128),

24 Kako je Siemieniec-Golaś u opširnom indeksu riječi davala u svojoj transkripciji i interpretaciji (u ovom slučaju *sarhoş*), veza Büttnera i Molina otkrivena je tek naknadno, provjera izvorne transkripcije.

c) vokalni arhaizmi prilagođeni su ili su u fazi prilagođavanja vokalnoj harmoniji, za što je kod Büttnera karakterističan grafem *ü* na mjestu /i/, npr. Büttner: *ghel beri; beride juvarlandy; artük* (Meninski: *berü*, s. 126; *artuk*, s. 125),

d) /g/ u intervokalnoj poziciji na kraju i početku sloga prelazi u /ğ/ (u izgovoru [j]), npr. Büttner: *meier allah bu sullumkiarlary görmes* (Meninski: *meğ'er*, s. 139) i dr.

Büttner se u Zemunu vjerojatno imao prilike susresti i sa živim jezikom, ali to, kako će još biti obrazloženo, vjerojatno nije bio zapadnorumelijski turski. Sadržaj njegove knjižnice pokazuje da je imao vrlo široke filološke interese. Na to upućuju i bilješke u rječniku i ostalim tekstovima, koje su, osim njemačkog, pisane i latinskim, talijanskim te francuskim jezikom. U tom se kontekstu ne čini nemogućim da se i njegova veza s turskim mogla velikim dijelom temeljiti na pisanim izvorima.

Činjenica da je imao prilike koristiti i Holdermanna dodatna je ilustracija načina na koji je njegovao svoj jezik. Treba naglasiti da je ta gramatika objavljena 1730. godine u Istanbulu, a Büttner ju je po svemu sudeći koristio u Zemunu već dvadesetak godina kasnije.

Razina Büttnerovog poznavanja turskog jezika prilično je visoka (*gramatičke cjeline* uspješno je svladao sve do sintaktičke razine²⁵) zbog čega je sigurno da se turskim jezikom dugo bavio, i vrlo ga je vjerojatno počeo učiti još u Njemačkoj. Moguće je da je upravo stoga i bio izabran za župnika u Zemunu, na granici s Osmanskim Carstvom. Kad se pak razmišlja o njegovoj motiviranosti za bavljenje turskim jezikom i pisanje rječnika, o kojoj se danas doduše može samo spekulirati, treba imati u vidu činjenicu da cijela ova ostavština ostavlja dojam da ju je pisao disciplinirani, daroviti i oduševljeni filolog i poliglot²⁶. Pitanje kakav je cilj imao sa svojim Rječnikom i koju mu je svrhu namijenio ostaje i dalje neodgovoreno.

1.6. Kako je Büttner pisao Rječnik

Kad se ima u vidu opseg Rječnika i uredenost njegove lijeve strane, možemo pretpostaviti da je njegova njemačka strana preuzeta iz nekoga drugog rječnika. Tome u prilog idu i natuknice na njemačkome koje su ostale neprevedene: *Adjutant* (6), *Gefrieren* (49), *Gelenck am finger* (50), *Gugu* (54), *Hausen-fang* (57), *Lerche* (67), *Musicanten* (71), *Süd. mittag* (99), *Todten-trugel* (102), *Triumph* (103), *Überschrift* (106), *Ver-mächtnis* (109)²⁷; Büttner se tijekom pisanja očito nije mogao sjetiti kako ih prevesti

25 Ako njegovu razinu usporedimo sa današnjim programom npr. zagrebačke Turkologije, Büttner bi bio na razini studenata treće godine, *prvostupnika*.

26 Kao ilustracija ovomu: uz glagol *ehmalük etmek* (zanemariti, pustiti) kao primjer je dodana rečenica: *Ehmalük etmem, jasarüm*. (Neću prestati pisati, neću zanemariti pisanje.)

27 Zanimljiva je natuknica na str. 49 u kojoj je glagol ostao bez infinitivnog oblika, ali je pravilno upotrijebljen u rečenici: "*Gefrieren*. 0. *die Donau ist gefroren*. Duna dongmusch."